

INNOCENTY MAREK RUSECKI OFM

Łódź

ORGANIZACJA WEWNĘTRZNA I DZIAŁALNOŚĆ SPOŁECZNA BERNARDYNÓW PROWINCJI RUSKIEJ (1637–1772)

WSTĘP

Intensywny rozwój bernardynów w pierwszej połowie XVII w. doprowadził do ich podziału, co dokonało się podczas kapituły w Warszawie 20 lutego 1628 r., której przewodniczył Antoni Strozzi, komisarz i wizytator zakonu w Polsce. W wyniku tego z jednej dotychczasowej prowincji bernardyńskiej powstały cztery, a mianowicie: Małopolska, Wielkopolska, Ruska i Litewska. Podział ten nie okazał się trwały, ponieważ został unieważniony przez bernardynów na kapitule w Lublinie 22 lipca 1630 r., w wyniku czego połączono prowincję Ruską, Małopolską i Litewską w jedną prowincję. Jednakże i ten podział wkrótce uległ zmianie, liczne bowiem fundacje konwentów na wschodnich terenach Polski sprawiły, iż wkrótce doszło do podziału tej prowincji. Dokonano tego na kapitule zakonnej we Lwowie w 1637 r., w wyniku czego wyodrębniła się trzecia – Prowincja Ruska. Ostatni przed rozbiorami podział miał miejsce w 1731 r., kiedy z klasztorów litewskich, należących do prowincji małopolskiej, utworzono nową Prowincję Litewską.

W niniejszym artykule wyeksponowano organizację wewnętrzną Prowincji Ruskiej Bernardynów, a więc: urzędy, kapituły, studia, życie wewnętrzne oraz działalność społeczną.

1. USTRÓJ PROWINCJI – URZĘDY

Podstawową jednostką administracyjną w zakonach mendikańskich była prowincja. Poszczególne klasztory były jej w znacznym stopniu podporządkowane. Prowincja zakładała nowe domy, a jej władze zwierzchnie dokonywały wizytacji, organizowały nowicjaty i szkoły. Wraz ze wzrostem liczby domów powstawały nowe prowincje zakonne. Zarówno nowe, jak i istniejące dzieliły się na kustodie. Polska Prowincja Bernardynów została podzielona (1513) na kustodie: krakowską, poznańską, wileńską, warszawską i lwowską. Do istniejących dołączono w 1611 r.

lubelską, a w 1617 r. kaliską. Po podziale prowincji (1628) liczba kustodii została powiększona do ośmiu – erygowano nieświeską. W 1630 r. zlikwidowano kustodię kaliską, a w jej miejsce utworzono zasławską, która upadła w wyniku wojen kozackich (1648 r.). Ostatecznie Prowincja Ruska została podzielona na dwie kustodie: lwowską i lubelską, na których czele stali kustosze kustodii – gwardiani głównych klasztorów¹. Na czele prowincji stał minister prowincjalny, zwany popularnie prowincjałem, wybierany na kapitule prowincjalnej na trzy lata². Do obowiązków prowincjała należało m.in.: wizytowanie prowincji, przedstawianie kleryków do święceń, udzielanie pozwolenia braciom na leczenie osób świeckich, reprezentowanie prowincji na kapitule generalnej³. Obok kapituły prowincjalnej prowincjałowie zwoływali tzw. kongregacje międzykapitulne (*capitula intermedia*), które były bezpośrednim przygotowaniem do kapituły prowincjalnej⁴. Ciałem doradczym prowincjała było definitorium prowincji (zarząd), w którego skład wchodził kustosz kustoszy i czterech definitorów. Z biegiem czasu zarząd stał się rzeczywistym organem kierowniczym, a prowincjał tylko mu przewodniczył i wykonywał postanowienia przez niego ustalone. Definitorium wyznaczało zastępcę prowincjała, gdy ten wyjeżdżał na kapitułę generalną (w XVI w. wyznaczał go sam prowincjał), lub wikariusza prowincji, gdy prowincjał zmarł⁵. Jeszcze bardziej ograniczono władzę pro- na rzecz definitorium w XVIII w. Prowincjał nie mógł zmieniać gwardianów poza kapitułą lub kongregacją, gdyż to należało do zarządu prowincji. Nie mógł też ustanawiać lub odwoływać (poza kapitułą) spowiedników, lektorów i kaznodziejów. Poza tym po zakończeniu kadencji miał wobec prezesa kapituły i definitorium złożyć sprawozdanie ze swojej działalności i stanu posiadania prowincji (jałmużny itp.) pod sankcją kar według jakości winy⁶. Ponadto poszczególnymi klasztorami zarządzali gwardiani kierujący całym domem. Zastępcą i głównym pomocnikiem gwardiana był wikariusz klasztoru zajmujący się nabożeństwami i porządkiem w kościele. Do XVIII w. wikariusz był równocześnie mistrzem nowicjuszy i przełożonym neoprofesów⁷.

¹ W. Murawiec, *Bernardyni warszawscy 1454–1864*, Kraków 1973 s. 89; K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 2, Lwów 1933 s. 192; tenże, *Sylwetki bernardynów poznańskich. Bonawentura Przeciek z Poznania*. „Kronika Miasta Poznania”, t. 7, 1928, s. 171.

² Prawnej analizy przebiegu wyboru prowincjała na tle statutów generalnych w omawianym okresie dokonał F. Szpucha, *Urząd prowincjała w zakonie Braci Mniejszych*, Lublin 1963, s. 119–127 (mps w posiadaniu autora).

³ K. Kantak, *Bernardyni...*, t. 1, s. 79.

⁴ Przykładem mogą być kongregacje w Leżajsku z 1692 r. czy w Sokalu z 1695 r.; Biblioteka Ossolineum we Wrocławiu, rkps 1460/II: *Acta Provinciae Russiae, 1637–1750*, t. 5, k. 649, 695.

⁵ W. Murawiec, *Bernardyni...*, s. 90.

⁶ B. Kotwicki, *Statuta Fratrum Minorum regularis observantiae... Provinciae Russiae Immaculate Conceptionis B. V. M. ...*, Lublini 1769, s. 332, 335.

⁷ K. Kantak, *Bernardyni...*, t. 1, s. 82, 87.

2. KAPITUŁY I STATUTY PROWINCJALNE

Nieziemiennie ważne w funkcjonowaniu prowincji zakonnej były kapituły prowincjalne, które stanowiły najwyższą władzę w prowincji. W obradach brali udział: prowincjał, wizytator generalny, kustosz prowincji, zarząd, ojcowie prowincji, były minister prowincjalny, lektorzy świętej teologii i filozofii, lektorzy, jubilaci, gwardiani oraz wikariusze klasztorni. Niezawezwany nie mógł przybyć na kapitułę pod groźbą ciężkich kar⁸.

Kapituły odbywały się w klasztorach dużych i centralnie położonych. Powodem była duża liczba członków kapituły, wiązał się z tym problem ich przyjęcia i zakwaterowania⁹. Do głównych zadań kapituły należało m.in.: wybór prowincjała, zarządu, zbadanie urzędowania ustępującego ministra prowincjalnego oraz uchwalenie nowych statutów¹⁰. Najważniejszą kodyfikacją statutów prowincjalnych przed jej podziałem, było zredagowanie przez o. Benedykta Gąsiorka – na tle potrydenckiej odnowy życia zakonnego – przepisów przyjętych na kapitule w Samborze w 1597 r.¹¹. Podział prowincji nie pociągnął za sobą tworzenia dla każdej z nich nowych statutów. Uzupełniano tylko już istniejące na kolejnych kapitułach poszczególnych prowincji¹².

Nową próbą kodyfikacji przepisów zakonnych była praca o. Benedykta Kotfickiego¹³, który w 1769 r. przyjął za swoje i wydał statuty prowincjalne zebrane przez o. Jana Kamińskiego¹⁴ dla Prowincji Wielkopolskiej.

⁸ Tamże, s. 81; *Statuta Fratrum Minorum...*, s. 301.

⁹ Najbardziej wyrazistym przykładem istnienia takiego problemu były dwie kapituły odbyte jeszcze przed podziałem prowincji w 1485 i 1515 r. w Samborze, gdzie tylko magnacka pomoc Beaty Odrowąż umożliwiła odbycie posiedzeń. Jan z Komorowa, *Memoriale Ordinis Fratrum Minorum*, w: *Monumenta Poloniae Historica*, t. 5, Lwów 1888, s. 246, 313.

¹⁰ K. Kantak, *Bernardyni...*, t. 1, s. 83.

¹¹ K. Kantak, *Capitula nec non Constitutiones FF. Minorum Observantium (Bernardinorum) Provinciae Poloniae 1453 (1467) – 1628*, „Collectanea Theologica”, R 15, 1934, s. 461nn.

¹² Pełny wykaz statutów Prowincji Polskiej i czterech, które z niej powstały podaje syntetycznie H. Wyczawski, *Statuty zakonu bernardynów w Polsce*, „PrawKan”, R. 25, 1982, z. 1–2, s. 185–195.

¹³ *Statuta Fratrum Minorum regularis observantiae... Provinciae Russiae Immaculatae Conceptionis B.V.M.* ... Lublini 1769 (dalej SBK). Benedykt Kotficki (†1781) wstąpił do bernardynów w 1734 r. i odbył roczny nowicjat w Leżajsku. W 1741 r. zdał egzamin konkursowy na lektora i przez następne 3 lata wykładał filozofię w Zasławiu. W latach 1757–1760 i 1766–1769 został wybrany prowincjałem własnej prowincji. Był również wizytatorem generalnym Prowincji Wielkopolskiej. Dbał o podniesienie stanu intelektualnego zakonników pracujących w duszpasterstwie, wprowadzając kwartalne egzaminy dla wszystkich spowiedników i cotygodniowe ćwiczenia z teologii moralnej. Zmarł w Zasławiu 8 sierpnia 1781 r. W. Murawiec, *Kotficki Benedykt*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, pod red. H.E. Wyczawskiego, Warszawa 1981, s. 238.

¹⁴ APBK (Archiwum Prowincji Bernardynów w Krakowie) sygn. W-29: *Statuta Fratrum Minorum Observantium... compendiose descripta Provinciae Maioris Poloniae* (dalej SJK). Jan Kamiński (1676–1730) do bernardynów wstąpił w 1696 r. w Poznaniu. Po przyjęciu święceń diakonatu wyjechał do Rzymu, gdzie kontynuował naukę teologii. Święcenia kapłańskie przyjął w 1700 r., a następnie uzyskał uprawnienia notariusza publicznego *apostolica auctoritate*. W latach 1716–1719 pełnił urząd prowincjała Prowincji Wielkopolskiej. Jako gwardian klasztoru we Wschowie uporządkował i skompletował archiwum klasztoru. Od 1722 r. spisywał i przygotowywał do druku kronikę Prowincji Wiel-

Analizując statuty Kotfickiego i Kamińskiego¹⁵, należy stwierdzić podobny układ treści: zachowano podział na 12 rozdziałów, składających się z artykułów¹⁶, następnie umieszczono bulle papieskie¹⁷, formuły modlitewne z okazji przyjęcia habitu, profesji i innych wydarzeń związanych z życiem zakonnym¹⁸ oraz indeks formuł znajdujący się na końcu statutów. Obydwie kompilacje powołują się na te same źródła, jakimi były: Sobór Trydencki, bulle i rozporządzenia papieskie, statuty generalne, statuty prowincji przed podziałem, statuty własne prowincji oraz uchwały kongregacji¹⁹. Różnice w redakcji polegają na umieszczeniu przez Kotfickiego na początku akceptacji przez kapitułę i klasztor²⁰. Następnie znajduje się zachęta dla czytelnika²¹ oraz spis treści²². Indeks rzeczowy umieszczono po przypisach²³. Statuty Kamińskiego zawierają: zachętę dla czytelnika, zatwierdzenie przez kapitułę i generała zakonu²⁴ oraz wykaz prowincjałów Prowincji Polskiej²⁵. Z kolei występują: spis treści²⁶, błogosławieństwo i modlitwa o darowanie kar i grzechów dla zmarłych na czas wizytacji²⁷, reguła i testament św. Franciszka²⁸ oraz zbiór nakazów²⁹. Indeks alfabetyczny umieszczono na końcu statutów.

Ważność tych dwóch kompilacji polega na tym, że pierwsze prawdziwe statuty prowincjalne wypracowano dopiero w 1925 r. Do tego zaś czasu bazowano na przepisach zastanych, uchwalając od czasu do czasu różne uzupełnienia³⁰.

3. STUDIA BERNARDYNÓW PROWINCJI RUSKIEJ

Studia bernardyńskie pod koniec XVI w. i pierwszej połowy XVII w. przeżywały swoisty renesans, do którego przyczyniły się uchwały Soboru Trydenckiego. Reformę studiów miał przeprowadzić przysłany do Krakowa w tym celu Hannibal

kopolskiej w 5 tomach, pt. *Annales Polono-seraphici*. Zmarł w Rawiczu 7 czerwca 1730 r. W. Murawiec, *Kamiński Jan*, w: *Słownik polskich pisarzy...*, s. 207 n.

¹⁵ Niniejsza analiza nie ma na celu oceniania statutów w aspekcie ustawodawczej działalności zakonu w Polsce, prawniczej kultury ich twórców, czy też ustalenia ich miejsca w Polskim partykularnym prawodawstwie kościelnym (taką pracę powinien podjąć kanonista). Ma ona na celu ukazanie zależności jednych statutów od drugich.

¹⁶ SJK (Statuty Jana Kamińskiego), s. 19–338; SBK (Statuty Benedykta Kotfickiego), s. *passim*.

¹⁷ SJK, nlb. 339–381 (Aaa3-Ggg2); SBK, nlb. 502–551 (A-G).

¹⁸ SJK, nlb. 382–433 (Ggg2-Nnn5; SBK, nlb. 551–600 (Aa-Gg1).

¹⁹ Odpowiednie odsyłacze znajdują się na marginesach statutów.

²⁰ SBK, s. nlb. 1–2.

²¹ SBK, s. nlb. 3–6.

²² SBK, s. nlb. 7–14.

²³ SBK, s. nlb. 478–502 (PPP-RTT5).

²⁴ SJK, nlb. 1–4 (a2-a6).

²⁵ SJK, nlb. 7–12 (b1-b3).

²⁶ SJK, s. nlb. I–VII.

²⁷ SJK, s. nlb. VIII.

²⁸ SJK, s. 1–13.

²⁹ SJK, s. 13–18.

³⁰ H.E. Wyczawski, *Statuty...*, s. 185.

Rosselli³¹. Wraz z dwoma współbraćmi przybył do Krakowa 12 września 1581 r. Wykłady teologii rozpoczął, komentując księgi *Sentencji* Piotra Lombarda według Jana Dunsza Szkota. Wykładając na Akademii Krakowskiej, propagował *szkotyzm*, a w piśmiennictwie *irenizm* i popularny *hermetyzm*. Na bazie poglądów zaczerpniętych z literatury starożytnej (pogańskiej i chrześcijańskiej) tworzył własne uogólnienia i rozstrzygnięcia zgodnie z Pismem Świętym i Tradycją³².

Filozofia miała na studiach bernardyńskich charakter komentarzy do dzieł filozoficznych Arystotelesa według myśli Szkota, wykładanych na sposób nowożytny i humanistyczny³³. Nauka teologii trwała przez cztery lata, obejmowała dogmatykę ogólną, szczegółową i spekulatywną. W studiach uwzględniano również polemikę antyprotestancką oraz teologię moralną i ogólną. Dla studentów słabszych zmniejszano czas trwania studiów do dwóch lat, wykładano tylko teologię moralną. Po zakazie wydanym przez generała Tolosę praktyki tego rodzaju zniesiono i przywrócono obowiązek pełnych studiów teologicznych dla wszystkich studentów³⁴. W XVII w. ważniejsze i starsze ośrodki studiów prowincjalnych otrzymały na kapitułach generalnych tytuł iv generalnych drugiej klasy (około 1642–1650 Lwów, Lublin), a następnie pierwszej klasy (1674 – Lwów). Studia generalne pierwszej klasy dawały lektorom możliwość uzyskania tytułu jubilata (tytuł odpowiada doktorowi teologii) po 12, a z czasem po 10 latach³⁵.

Prowincja Ruska prowadziła studia w kilku klasztorach (patrz tabela w aneksach). Warto zauważyć, że teologię i filozofię na studiach generalnych studiowali zarówno księża, jak i klerycy. Wydaje się, że system ten nie był najlepszym rozwiązaniem, gdyż nie zapewniał studentom jednolitego wychowania i nie skupiał w jednym miejscu wykładowców, co mogło by mieć dla wykładanej wiedzy niemałe znaczenie. W omawianym okresie w Prowincji Ruskiej na uwagę zasługują o. Maciej Kurski i o. Andrzej ze Lwowa³⁶.

³¹ Hannibal Rosselli (1525–1593) urodził się w Gimigliano koło Catancaro we Włoszech, gdzie przebywał do 1546 r., ucząc się na poziomie podstawowym i średnim. W 21 roku życia rozpoczął studia na Wydziale Filozofii Uniwersytetu w Neapolu. W 1550 r. wstąpił do zakonu franciszkanów obserwantów w Umbrii. Około 1555 r. przyjął święcenia kapłańskie, a potem udał się do Paryża, gdzie w studium generalnym zakonu i zapewne na Wydziale Sorbony kontynuował studia teologiczne, uzyskując stopień doktora. W latach 1571–1581 prowadził wykłady na zakonnym studium teologii i zajął się też pisarstwem teologicznym. W 1581 r. został skierowany do Polski. Zmarł 2 lutego 1593 r. podczas wykładów w klasztorze św. Bernardyna w Krakowie, gdzie został też pochowany. W. Murawiec, *Hannibal Rosselli*, w: *PSB*, pod red. H. Markiewicza, t. 32, Wrocław–Warszawa–Gdańsk–Łódź 1989, s. 130 nn.

³² W. Murawiec, *Hannibal Rosselli – profesor Akademii Krakowskiej i autor Phymandra*, „Folia Historia Cracoviensia”, 1989, t. 1, s. 33.

³³ W. Murawiec, *Reforma Zakonu Braci Mniejszych po Soborze Trydenckim*, Kraków 1990, s. 44; S. Piech, *Z dziejów formacji i kształcenia duchowieństwa katolickiego w Polsce*, Kraków 1990, s. 22.

³⁴ H. Błażkiewicz, *Szkola franciszkańska*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, pod red. M. Rechowicza, t. 2, cz. 2, Lublin 1975, s. 316 nn; W. Murawiec, *Reforma Zakonu...*, s. 44.

³⁵ W. Murawiec, S. Piech, *Z dziejów...*, s. 17 nn.

³⁶ Andrzej ze Lwowa (ok. 1600–1644) urodził się we Lwowie i tam wstąpił do bernardynów w 1619 r. Profesję zakonną złożył 7 grudnia 1620 r. Wiadomo że wykladał teologię na studium we Lwowie w latach 1638–1644. Uchodził za zdolnego i wyróżniającego się lektora oraz twórcę dysertacji teologicznych. Zmarł we Lwowie 27 listopada 1644 r. K. Grudziński, *Andrzej ze Lwowa*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, s. 30.

Koniec XVII i pierwsza połowa XVIII w. to okres kryzysu w studiach bernardyńskich. Przejawiał się on w braku lektorów i w zmniejszonej do minimum liczbie studentów³⁷ oraz w przesadnej spekulacji i poruszaniu w teologii kwestii bez większego znaczenia. Pewną poprawę w tym względzie wymusiła kapituła generalna w Mantui (1756) i zarządzenia generała Klemensa Guignoni (1757). Nakazywały one oczyścić szkotyzm z niepotrzebnych spekulacji i położyć większy nacisk na teologię pozytywną. W wyniku tej reformy poważniejszym przemianom uległa treść wykładów, a nie ich metoda³⁸. Najwybitniejszym teologiem i filozofem w bernardyńskiej Prowincji Ruskiej był w tym czasie o. Wenanty Tyszkowski³⁹.

Reasumując, trzeba stwierdzić, iż bernardyni w nauczaniu filozofii i teologii przyjęli (podobnie jak i inne rodziny franciszkańskie) system doktrynalny Dunka Szkota. Upadek studiów na przełomie XVII i XVIII w. był spowodowany nowym spojrzeniem na rzeczywistość głoszonym przez naukę i filozofię. Ostatecznie dzięki reformom w drugiej połowie XVIII w. studia bernardyńskie (i franciszkańskie w ogóle) przeżyły swoje odrodzenie. Zupełna stagnacja nastąpiła na przełomie XVIII i XIX w.⁴⁰.

4. ŻYCIE WEWNĘTRZNE

Efektem przeprowadzonej reformy studiów według wskazań Soboru Trydencckiego był u bernardynów rozwój teologii ascetycznej⁴¹. Najwybitniejszym przedstawicielem kierunku był o. Bernardyn Kaliski⁴². W swoich dziełach omawia: metodę odprawiania rozmyślania według św. Bonawentury (*Praktyczne wyjaśnienie doskonałości zakonnej*, Lwów 1647), cel dziesięciodniowych ćwiczeń duchownych, jakim jest odnowa życia duchowego (*Skrócona praktyka ćwiczeń duchownych*, Lwów 1646) oraz cel kontemplacji powiązany z celem, do którego prowadzi reguła

³⁷ W latach 1726–1731 lektorami byli Włosi, specjalnie sprowadzeni przez o. Jana Kapistrana Okólskiego (o. Jan z Adria, o. Ferdynand z Prochita i o. Franciszek z Sardynii). Natomiast o. Jan Kapistran Wdziekoński miał w 1730 r. sprowadzić z Ołomuńca jezuitów, którzy chcieli zostać bernardynami. N. Golichowski, *Upominek...*, s. 28 nn; tenże, *Przed nową epoką*, Kraków 1899, s. 238.

³⁸ H. Błażkiewicz, *Szkola franciszkańska...*, s. 347nn.

³⁹ Wenanty Tyszkowski (†1783) do zakonu wstąpił w 1734 r. w Leżajsku. Po przyjęciu święceń i zdaniu egzaminu konkursowego został lektorem (1740) filozofii we Lwowie i teologii w Lublinie. W latach 1753–1757 został wybrany prowincjałem własnej prowincji. Jako prowincjał brał udział w kapitule generalnej w Turcji w 1756 r., gdzie otrzymał tytuł definitora generalnego zakonu. Zmarł w Libieczynie koło Brześcia 2 grudnia 1783 r. W. Murawiec, *Tyszkowski Wenanty*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich...*, s. 502nn.

⁴⁰ H. Błażkiewicz, *Szkola franciszkańska...*, s. 358nn.

⁴¹ K. Górski, *Teologia ascetyczno-mistyczna*, w: *Dzieje teologii...*, t. 2, cz. 1, s. 442.

⁴² Bernardyn Kaliski (1601–1658) do zakonu wstąpił we Lwowie, gdzie przyjął święcenia kapłańskie. W 1628 r. przeszedł do reformatorów i jako reformat brał udział w kapitule generalnej w Toledo. Po przeprowadzeniu unii z bernardynami w 1634 r. Kaliski znalazł się z powrotem we Lwowie i pozostał na terenie Prowincji Ruskiej. Jest autorem historii prowincji oraz czterech dzieł ascetycznych. Zmarł w Jarosławiu 26 czerwca 1658 r. H.E. Wyczawski, *Kaliski Bernardyn*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, s. 205n.

św. Franciszka z Asyżu (*Złoty traktat*, Lwów 1646)⁴³. Kaliski, pisząc dzieła ascetyczne, pragnął stworzyć dobre wprowadzenie do życia wewnętrznego dla zakonników dążących do doskonałości⁴⁴.

Okres reformy potrydenckiej to czas działań na rzecz *reformy domowej* – wewnętrznej odnowy życia zakonnego⁴⁵. Propagatorami wewnętrznej odnowy byli m.in. o. Leonard Starczewski, o. Jerzy Godziszewski i o. Aleksander Świrski⁴⁶. Tworzono domy rekolekcyjne, które dawały podstawowe wykształcenie filozoficzno-teologiczne łącznie z formacją duchową przyszłym organizatorom reformy głoszonej przez reformatów oraz wybitniejszym lektorom refomackim, którzy później tworzyli własne studia⁴⁷. Dla przebywających w domach rekolekcyjnych tworzone lekturę duchową zaczerpniętą od Piotra z Alcantary⁴⁸.

W XVIII w. dużą popularnością cieszyły się rozmyślania rekolekcyjne Emiliana Neberlego, przetłumaczone na język polski przez bernardyna z Prowincji Ruskiej o. Seweryna Ryszkowskiego⁴⁹. Innym bernardynem tego okresu, który stworzył popularne dzieło ascetyczne, był o. Gaudenty Pikulski⁵⁰. Na uwagę zasługuje również dzieło o. Benedykta Kotfickiego *Superior regularis quo pater... ac demum in formandis iuridicis processibus*, Berdiczoviae 1773. Jest to praca o tematyce moralno-prawnej, składająca się z 36 rozdziałów. Na początku każdego rozdziału znajduje się krótkie summariusz problemów w nim poruszonych, ujęte w punkty (najczęściej w formie krótkich zdań), na które autor później daje odpowiedź.

Życie wewnętrzne bernardynów ruskich opierało się na dziedzictwie pozostawionym przez św. Franciszka, św. Bonawenturę i św. Piotra z Alcantary. Były to jakby wytyczne, które poprzez działalność, np. Kaliskiego wprowadzano w życie z lepszym lub gorszym skutkiem.

5. DZIAŁALNOŚĆ SPOŁECZNA I GOSPODARCZA BERNARDYNÓW PROWINCJI RUSKIEJ

Oprócz działalności czysto duszpasterskiej bernardyni zajmowali się również szeroko pojętą działalnością społeczną. Jej wyrazem było np. zakładanie bractw, których członkowie zajmowali się działalnością charytatywną. Wymienić tu trzeba przede wszystkim Bractwo św. Anny i Paska św. Franciszka. Bractwo św. Anny –

⁴³ W. Murawiec, S. Piech, *Z dziejów...*, s. 35n.

⁴⁴ Tamże, s. 37.

⁴⁵ W. Murawiec, *Reforma zakonu...*, s. 33.

⁴⁶ W. Murawiec, *Z recepcji św. Piotra z Alcantary w Polsce w XVII i XVIII wieku*. „Studia Theologia Varsaviensia”, 1988, t. 26, nr 2, s. 36.

⁴⁷ W. Murawiec, *Reforma zakonu...*, s. 31, 38, 44.

⁴⁸ Dokładniejsze rozważania na temat *Traktatu* i jego późniejszych uzupełnień, nie tylko u bernardynów, ale i u reformatów przeprowadził W. Murawiec, S. Piech, *Z dziejów...*, s. 40–50; W. Murawiec, *Z recepcji...*, s. 29–53.

⁴⁹ W. Murawiec, *Ryszkowski Seweryn*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, s. 425n.

⁵⁰ H.E. Wyczawski, *Pikulski Gaudenty*, s. 376n.

jedno z najpopularniejszych na ziemiach polskich w XVI i XVII w.⁵¹. Przede wszystkim miało na celu podnieść poziom moralny i pogłębić wiedzę religijną swoich członków. Zajmowało się również działalnością charytatywną względem członków bractwa oraz innych potrzebujących⁵². Bractwo działało również przy innych klasztorach, jak: Krakowie, Kijowie, Lublinie, Przeworsku, Samborze, Lwowie, Opatowie, skupiając w swoich szeregach najwięcej członków spośród szlachty i mieszczaństwa. Magnaci i przedstawiciele pospólstwa stanowili mniejszość. Kryzys w rozwoju bractwa nastąpił w XVIII w.⁵³.

Kolejne było Bractwo Paska św. Franciszka. Ustanowione zostało w Asyżu w 1585 r., do Polski przeszczepione w 1587 r. Celem bractwa było szerzenie kultu Męki Pańskiej i czei św. Franciszka z Asyżu oraz zachowanie wstrzeźliwości i czystości. Prowadziło również działalność wspomagającą potrzebujących. Było bardzo liczne. Działo przy różnych klasztorach, jak: Dubno, Husiatyn, Leszniów, Radechnica, Rzeszów, Przeworsk⁵⁴.

Można tu również wymienić dawanie schronienia ludności na terenie warownych klasztorów w czasie wojen czy najazdów tatarskich⁵⁵.

Klasztory miały pewien wpływ na rozwój miejscowości, w których się znajdowały. W Prowincji Ruskiej takim klasztorem był niewątpliwie Leżajsk. Odpusty organizowane w tamtejszym kościele powodowały ciągły napływ wiernych, a więc także potencjalnych klientów. Dlatego w klasztorze zorganizowano m.in. *pannificynę* (tkalnię), przez którą przewinęło się w latach 1729–1760 – 26 tkaczy sukna⁵⁶, nazywanych przez miejskich sukienników *partaczami*. Nie byli oni bowiem zrzeszeni w cechu rzemieślniczym, co powodowało spory z innymi sukiennikami, którzy musieli zachowywać przepisy cechowe i wносить opłaty na rzecz starosty. W 1739 r. sukiennicy miejscy i przyklasztorni porozumieli się co do wspólnego ponoszenia ciężarów finansowych⁵⁷. Poza tym że pannificyna leżajska dawała zatrudnienie osobom

⁵¹ I. Rusecki, *Bernardyni w służbie Kościoła, Narodu i Ojczyzny. Duszpasterstwo-patriotyzm-szkolnictwo*, Łódź 2012 s. 307–308 (mps w posiadaniu autora). Do Polski zostało przeszczepione w XV w. przez kolonistów niemieckich przybywających do wielkich miast Polski. Szczególnymi promotorami bractwa byli: kardynał Jerzy Radziwiłł oraz Jan Dymitr Sulikowski, arcybiskup lwowski obrządku łacińskiego, który założył w 1578 r. przy kościele Bernardynów w Warszawie bractwo św. Anny. Bractwo to zostało w 1589 r. podniesione przez papieża Sykstusa V do rangi arcybractwa z przywilejem erygowania konfraterni przy innych kościołach, tamże, s. 308.

⁵² Tamże, s. 308.

⁵³ Tamże, s. 309.

⁵⁴ Tamże, s. 311, 312. Wydaje się, iż działalność charytatywną podejmowały również inne bractwa działające przy klasztorach bernardyńskich, jak np. Bractwo Niepokalanego Poczęcia NMP, św. Franciszka.

⁵⁵ I. Rusecki, *Zarys dziejów Prowincji Ruskiej Bernardynów 1637–1772*, Kraków 2002, s. 34 (mps w posiadaniu autora). Warto w tym miejscu wspomnieć o III Zakonie św. Franciszka z Asyżu, który oprócz działalności religijnej, bardzo mocno angażował się w działalność charytatywną. Zob. więcej I. Rusecki, *Bernardyni w służbie Kościoła...*, s. 283–296.

⁵⁶ K. Przyboś, *Dzieje Leżajska w czasach nowożytnych*, w: *Dzieje Leżajska*, pod red. K. Baczkowskiego, J. Półciwarka, Leżajsk 1996, s. 131.

⁵⁷ APBK (Archiwum Prowincji Bernardynów w Krakowie) rkps sygn. VI–2: *Akta dotyczące klasztoru w Leżajsku, 1608–1779*, k. 104.

w niej pracującym to przynosiła klasztorowi pewien dochód⁵⁸. Podobna sytuacja istniała w odniesieniu do piszczelników i tokarzy protegowanych przez klasztor⁵⁹. Oprócz stwarzania pewnej konkurencji rzemieślników miejskich, klasztor wpływał na rozwój rzemiosła. Chodzi tu zwłaszcza o kowali, ślusarzy i stolarzy pracujących przy restauracji kościoła w połowie XVIII w.⁶⁰. W sprawach publicznych bernardyni ruscy nie wyróżniali się niczym szczególnym. Dotyczy to zwłaszcza czasów saskich, chwalonych z reguły przez kaznodziei zakonnych⁶¹. Pewnym wyjątkiem były kazania o. Paulina Urbanowskiego⁶², w których wyróżniał się niezwykle śmiałą krytyką wad społecznych w czasach panowania Augusta III Sasa⁶³.

6. DZIAŁALNOŚĆ LECZNICZO-APTEKARSKA

Jedną z form działalności społecznej praktykowanej nie tylko u bernardynów była działalność leczniczo-aptekarska⁶⁴. Przyczyną tego typu działalności był brak odpowiednio wykształconych lekarzy⁶⁵. Dlatego bernardyni, powodowani troską o chorych zakonników, zakładali w klasztorach infirmerie, które z czasem udostępniano ludziom z zewnątrz. Dbano również o to, aby fachowi lekarze i aptekarze, którzy wstąpili do zakonu, wychowywali swoich następców⁶⁶. Poza tym istniała pewna grupa zakonników pielęgniarzy, którzy swoją wiedzę zdobyli dzięki obcowaniu z chorymi oraz przez kontakty z fachowymi lekarzami i aptekarzami⁶⁷. Nad lecnictwem u bernardynów czuwały kapituły prowincjalne, które zabraniały zajmować się leczeniem i uprawianiem sztuki chirurgicznej zakonnikom, którzy się na tym nie znali⁶⁸.

⁵⁸ APBK rkps sygn. VI-i-2: *Registr przychodu do pannificyny Leżajskiem od dnia 3 października roku 1729*, k. 1-44.

⁵⁹ K. Przyboś, dz.cyt., s. 132.

⁶⁰ Tamże.

⁶¹ K. Kantak, dz.cyt., t. 2, s. 429.

⁶² Paulin Urbanowski (†1770) wstąpił do zakonu w 1737 r. i po odbyciu nowicjatu w klasztorze w Sokalu złożył śluby w maju 1738 r. Świecenia kapłańskie przyjął w 1741 r. Był prokuratorem kanonizacji bł. Jana z Dukli (ok. 1756 r.), a następnie definitem prowincji (1760–1763). Zmarł w klasztorze we Lwowie 3 sierpnia 1770 r. W. Murawiec, *Urbanowski Paulin*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, s. 506n.

⁶³ S. Barącz, *Pamiętnik Zakonu WW. OO. Bernardynów w Polsce*, Lwów 1874, s. 289–290.

⁶⁴ We Lwowie działalność tego typu prowadzili dominikanie w szpitalu św. Łazarza, który otrzymali po procesie z kapitułą lwowską w 1646 r. Również jezuita prowadzili aptekę, czym narazili się na proces z miejskimi aptekarzami (1642). T. Józefowicz, *Kronika miasta Lwowa od 1634 do 1690 r.*, Lwów 1854, s. 77n, 68.

⁶⁵ Medycyna w ówczesnej Polsce stała na niskim poziomie. Częściej od wykwalifikowanego lekarza można było spotkać oszusta lub znachora, którzy leczyli wszystkich chętnych, J. Bystroń, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII*, t. 1, Warszawa 1932, s. 445nn.

⁶⁶ H.E. Wyczawski, *Z dziejów aptekarstwa bernardynskiego*. „PrawKan”, R. 4, 1961, z. 1–4, s. 303.

⁶⁷ Z. Kazanowska, *Działalność społeczna bernardynów w XVIII i XIX wieku*, Kraków 1981, s. 26.

⁶⁸ H.E. Wyczawski, *Z dziejów...*, s. 304.

Do najbardziej znanych aptek w Prowincji Ruskiej należała apteka w Sokalu, założona przez o. Floriana Piątkowica w 1641 r.⁶⁹. Wkrótce powstał tam szpital ubogich przeznaczony dla ludzi świeckich. Powstanie apteki było spowodowane niezdrowym klimatem, najazdami tatarskimi i dużą odległością od większych miast⁷⁰. Spośród bardziej znanych zakonników zajmujących się leczeniem kronika wymienia w 1652 r. jedynie br. Feliksa⁷¹.

W omawianym okresie istniała również apteka w klasztorze lwowskim. W 1642 r. miejscy aptekarze wytoczyli bernardynom proces w konsystorzu o nielegalną sprzedaż leków. Gwardian klasztoru o. Piotr Ceinar przyrzekł oficjałowi Walentemu Skrobiszewskiemu, że zaistniała sytuacja się nie powtórzy, dlatego 15 października proces umorzono⁷².

Apteki istniały również przy klasztorach w Brześciu Liwskim⁷³ i Samborze⁷⁴.

Początek XVIII w. to czas odrodzenia się apteki w Sokalu. Autorem odnowienia i usprawnienia jej działalności był o. Ignacy Orłowski⁷⁵. Spośród aptekarzy tam pracujących kronika wymienia br. Patrycego Szczepańskiego, Piotra de Clemenitis oraz ks. Czesława⁷⁶. Mimo chwilowego upadku aptekę w 1744 r. podniósł do dawnej świetności o. Jan Kapistran Kwolek⁷⁷. Nie trwało to jednak długo, gdyż Kwolek musiał dwukrotnie opuścić Sokal i objąć obowiązki prowincjała⁷⁸. Brak gospodarza był bezpośrednią przyczyną wydzierżawienia w 1766 r. apteki Janowi Chodorowiczowi⁷⁹. Ostatecznie w wyniku przeprowadzki Chodorowicza do Lwowa sprzedano aptekę i w ten sposób przestała istnieć⁸⁰.

⁶⁹ APBK rkps sygn. XXIV-a-1: *Loci Socaliensis ad Sanctam Mariam Consolationis celebritas... anno D. 1599*, k. 195.

⁷⁰ H.E. Wyczawski, *Z dziejów...*, s. 301n.

⁷¹ APBK rkps sygn. XXIV-a-1: *Loci Socaliensis...*, k. 421.

⁷² T. Józefowicz, *Kronika...*, s. 68.

⁷³ Można tak wnioskować z faktu zabicia przez żołnierzy rosyjskich w styczniu 1660 r. m.in. o. Stanisława aptekarza. W. Murawiec, *Brześć Litewski*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, pod red. H.E. Wyczawskiego, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 27.

⁷⁴ H.E. Wyczawski, *Z dziejów...*, s. 301n.

⁷⁵ APBK rkps sygn. XXIV-a-1: *Loci Socaliensis...*, s. 200.

⁷⁶ H.E. Wyczawski, *Z dziejów...*, s. 306.

⁷⁷ Jan Kapistran Kwolek (†1771) – o jego pochodzeniu i wykształceniu nic nie wiadomo. W 1731 r. był lektorem filozofii w Lublinie i należał do komisji konkursowej egzaminów na stopień lektora teologii. W 1741 r. został prowincjałem Prowincji Ruskiej Bernardynów (prowincjałem został wybrany również w 1750 i 1763 r.). Przyczynił się do reformy studiów zakonnych, określił materiał wykładowy lektorów filozofii. Zmarł 20 stycznia 1771 r. w Sokalu. W. Murawiec, *Kwolek Jan Kapistran*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich...*, s. 267n.

⁷⁸ Patrz w aneksach – wykaz prowincjałów.

⁷⁹ H.E. Wyczawski, *Z dziejów...*, s. 307.

⁸⁰ APBK rkps sygn. XXIV-a-2: *Archivum seu chronologia rerum gestarum... conscripta per me patrem fratrem Ioannem Odejowicz, 1769–1921*, s. 54.

ZAKOŃCZENIE

Ukazana powyżej problematyka wewnętrznej organizacji – urzędy, kapituły, studia, życie wewnętrzne bernardynów Prowincji Ruskiej – przekonują o ich wielkim zaangażowaniu na rzecz prawidłowego funkcjonowania prowincji. Ich troska wynikała przede wszystkim z faktu, że tylko dobra organizacja może przynieść owoce w podejmowanych pracach na różnych odcinkach życia zakonnego. Dowodem tego była chociażby ukazana w niniejszym artykule ich działalność społeczna, przejawiająca się m.in. w prowadzeniu warsztatów rzemieślniczych, organizacji aptek i szpitali przy klasztorach.

INTERNAL ORGANIZATION AND SOCIAL ACTIVITY
OF THE OBSERVANTS' RUTHENIAN PROVINCE
(1637–1772)

Summary

The Observants' Ruthenian Province was established in Lvov in 1637, as a result of the chapter authorities' decision. Its twilight was the year 1772. The present article shows the Province's internal organization, i.e. its offices, chapters, studies, inner life and social activity. All issues presented here ensure the readers of the Province's great vitality. The activities undertaken by the monks, prove that they played a significant role in the development and reinforcement of the Catholic Church on the eastern frontiers of Poland.

Słowa kluczowe: Prowincja Ruska, prowincjał, urzędy, kapituły, studia

ANEKSY

1. Wykaz prowincjałów Prowincji Ruskiej 1637–1772⁸¹

Rok wyboru	Prowincjał	Kapituła
1637	o. Zygmunt Szembek	Lwów
1640	o. Bernardyn Orłowicz	Sokal
1643	o. Franciszek z Przeworska	Leżajsk
1646	o. Piotr Ceynar	Przeworsk
1650	o. Bonifacy Warpiesza	Leżajsk
1653	o. Bonawentura Bonar	Lwów
1656	o. Hieronim Dzierzgowski	Sokal
1659	o. Kazimierz Awedyk	Sambor
1663	o. Bonawent. Kotarski	Sokal
1666	o. Franciszek Rayszewicz	Sokal
1669	o. Jan Wałowicz	Leżajsk
1672	o. Franciszek Rykalicz	Leżajsk
1675	o. Cyprian Damirski	Sokal
1678	o. Jan Wałowicz	Leżajsk
1681	o. Dymitr Wolski	Leżajsk
1684	o. Chryzostom Orchowski	Leżajsk
1687	o. Franciszek Przybyłowicz	Sokal
1690	o. Ambroży Biglewicz	Przeworsk
1693	o. Cyprian Siedlecki	Sokal
1696	o. Antoni Lipski	Sokal
1699	o. Dan. Falczykiewicz	Leżajsk
1702	o. Paulin Zakrzewski	Lwów
1705	o. Szymon Niegardowski	Sokal
1708	o. Stanisław Długosz	Sokal
1711	o. Bernard Krupski	Radecznicza
1714	o. Szymon Niegardowski	Leżajsk
1717	o. Mikołaj Lurynowicz	Sokal
1720	o. Jan Kapistran Okólski	Dubno
1723	o. Euzebiusz Zielnicki	Lwów
1726	o. Marcelin Ziomkowski	Lwów

⁸¹ Zestawienie opracowano na podstawie: N. Golichowski, *Upominek dla czcigodnej Braci OO. Bernardynów w Galicyi i W. Ks. Krakowskim*, cz. 1, Lwów 1895, s. 20–33; Biblioteka Ossolineum we Wrocławiu, rkps 1460/II: *Acta Provinciae Russiae, 1637–1750*, t. 1, k. 3nn.

1729	o. Jan Kapistran Wdziekoński	Lwów
1732	o. Antoni Szczamburski	Lwów
1735	o. Ignacy Orłowski	Dubno
1738	o. Jan Kapistran Wdziekoński	Sokal
1741	o. Jan Kapistran Kwolek	Lwów
1744	o. Franciszek Kozlewski	Sokal
1747	o. Jan Kapistran Wdziekoński	Lublin
1750	o. Jan Kapistran Kwolek	Sokal
1753	o. Wenanty Tyszkowski	Sokal
1757	o. Benedykt Kotficki	Zbaraż
1760	o. Wenanty Tyszkowski	Zbaraż
1763	o. Jan Kapistran Kwolek	Lwów
1766	o. Benedykt Kotficki	Krystynopol
1769	o. Felicjan Lewicki	Zasław
1772	o. Wenanty Tyszkowski	Sokal

2. Kapituły Prowincji Ruskiej 1637–1772⁸²

Klasztor	Rok kapituły	Ilość kapituł
Dubno	1720, 1735	2
Krystynopol	1766	1
Leżajsk	1643, 1650, 1669, 1672, 1678, 1682, 1684, 1699, 1714	9
Lublin	1747	1
Lwów	1637, 1653, 1702, 1723, 1726, 1729, 1732, 1741, 1763	9
Przeworsk	1646, 1690	2
Radecznicza	1711	1
Sambor	1659	1
Sokal	1640, 1656, 1663, 1666, 1675, 1687, 1693, 1696, 1705, 1708, 1717, 1738, 1744, 1750, 1753, 1772	16
Zasław	1769	1
Zbaraż	1757, 1760	2

⁸² Zestawienie opracowano na podstawie: I. Rusecki, *Zarys dziejów Prowincji Ruskiej Bernardynów 1637–1772*, Kraków 2002, s. 44–45 (mps w posiadaniu autora).

3. Studia i studenci w klasztorach bernardyńskich

Rok	Klasztor	Ojcowie studenci	Studenci klerycy	Razem
1684 ⁸³	Lwów (teol.)	9	—	54
	Lublin (teol.)	5	3	
	Rzeszów (teol.)	2	3	
	Sambor (fil.)	—	7	
	Sokal (fil.)	—	16	
	Przeworsk (fil.)	—	9	
1687 ⁸⁴	Lwów (teol.)	5	3	62
	Lublin (teol.)	—	8	
	Rzeszów (teol.)	—	5	
	Sambor (fil.)	—	11	
	Sokal (fil.)	—	13	
	Brześć (fil.)	—	11	
	Przeworsk (fil.)	—	6	
1753 ⁸⁵	Lwów (teol.)	9	5	96
	Lwów (fil.)	3	5	
	Zasław (teol.)	9	5	
	Zasław (fil.)	—	11	
	Dubno (teol.)	—	4	
	Husiatyn (teol.)	—	2	
	Lublin (teol.)	—	3	
	Przeworsk (teol.)	—	2	
	Radecznica (teol.)	—	5	
	Sambor (teol.)	—	4	
	Brześć (fil.)	—	14	
	Rzeszów (fil.)	—	15	

⁸³ Biblioteka Ossolineum we Wrocławiu, rkps 1460/II: *Acta Provinciae Russiae, 1637–1750*, t. 3, k. 459nn.

⁸⁴ Tamże, t. 4, k. 523–525.

⁸⁵ H.E. Wyczawski, *Schematyzm bernardyński z 1753 roku*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 1973, t. 26, s. 279nn.